

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 13

Дніпропетровськ
Ліра
2015

УДК 371.3:378.1(477.74)

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

СТАН ПІДГОТОВКИ ДОМАШНІХ УЧИТЕЛІВ В ОДЕСЬКОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ОКРУЗІ

Охарактеризовано стан педагогічної підготовки домашніх учителів у навчальних закладах Одеського навчального округу – Рішельєвському лицей та Маріїнській міській жіночій гімназії. Педагогічна рада гімназії забезпечувала діяльність педагогічного класу та підготовку до практичної діяльності. Іспитовий комітет проводив екзамени на здобуття різних звань. Бажаючих отримати звання домашньої учительки було найбільше. Майбутні учительки проходили жорсткий відбір і звання одержували лише ті, хто успішно здав іспити.

Ключові слова: педагогічна підготовка, домашні учительки, Рішельєвський лицей, Маріїнська міська жіноча гімназія, педагогічний клас, іспитовий комітет.

Г. Г. Яковенко

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

СОСТОЯНИЕ ПОДГОТОВКИ ДОМАШНИХ УЧИТЕЛЕЙ В ОДЕССКОМ УЧЕБНОМ ОКРУГЕ

Характеризуется состояние педагогической подготовки домашних учителей в учебных заведениях Одесского учебного округа – Ришельевском лицее и Мариинской городской женской гимназии. Педагогический совет гимназии обеспечивал деятельность педагогического класса и подготовку к практической деятельности. Испытательный комитет проводил экзамены на получение разных званий. Желающих получить звание домашней учительницы было больше всего. Будущие учительницы проходили жесткий отбор и звание получали лишь те, кто успешно сдал экзамены.

Ключевые слова: педагогическая подготовка, домашние учительницы, Ришельевский лицей, Мариинская городская женская гимназия, педагогический класс, испытательный комитет.

G. G. Yakovenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

THE CONDITION OF TUTORS TRAINING IN ODESSA EDUCATIONAL DISTRICT

In the article the state of pedagogical preparation of home teachers is characterized in educational establishments of the Odesa educational district

© Г. Г. Яковенко, 2015

is characterized – Richelies lyceum and Maria municipal woman gymnasium. Home teachers in XIX made up the biggest professional group of teachers of primary education. The Level their general preparation substantially influenced on the quality of studies in a private educational sector and initial schools of different department submission. The experience accumulated in gymnasiums during the organization pedagogical classes activity and examination committee of the Odesa educational district, is valuable material for studying. The hard selection of pretenders on pedagogical position seems actual enough so far. Pedagogical council of gymnasium provided pedagogical class and preparation to practical for activity. The examination committee held exams on receiving of different ranks, where get the rank of home teacher was the most popular one. Future teachers passed a hard selection and only those, got rank who passed the exams successfully.

Key words: pedagogical preparation, home teachers, Richelie lyceum, Maria municipal womens gymnasium, pedagogical class, examination committee.

Актуальність. Домашні учителі у ХІХ ст. склали наймасовішу професійну групу педагогів початкової освіти. Рівень їх загально-освітньої підготовки істотно впливав на якість навчання у приватному секторі та початкових школах різного відомчого підпорядкування. Досвід, накопичений у гімназіях при організації діяльності педагогічних класів, а також іспитового комітету Одеського навчального округу, є цінним матеріалом для вивчення. Для сьогодення жорсткий відбір претендентів на педагогічну посаду виглядає досить актуальним.

Аналіз досліджень. Питання, що досліджується у статті, не знайшло свого повного відображення в історичній літературі. Автори загальних робіт підготували видання, що містять важливі факти про діяльність навчальних закладів. Наявний фактичний матеріал дозволив вивчати ці дослідження як історичні та історіографічні джерела.

Історіографічний нарис А. Г. Готалова-Готліба має загальний характер та містить матеріали з історії народної освіти в Одесі [1]. Виняткову цінність мають ювілейні видання, присвячені навчальним закладам – викладачів А. А. Шапеллона «Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894» [3] та Й. Михневича «Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 г.» [4]. Автори оприлюднили у роботах оригінальні першоджерела. Сучасна дослідниця Л. П. Дузь висвітлила особливості організації навчального процесу Одеської Маріїнської міської жіночої гімназії [2].

Основою для написання статті стали періодичні джерела – циркуляри з управління Одеським навчальним округом, що виходили з періодичністю один раз на місяць та висвітлювали роботу з усіх напрямів педагогічної діяльності – кадрової, фінансової, методичної. За допомогою аналізу та синтезу, а також історико-системного та історико-порівняльного методів виявлено динаміку кількісних змін

серед здобувачів звання домашніх учителів та одержано інформацію про якість їх педагогічної підготовки.

Метою статті є характеристика стану підготовки домашніх учителів в Одеському навчальному окрузі та висвітлення діяльності іспитового комітету щодо забезпечення високої якості підготовки педагогічних кадрів.

Виклад основного матеріалу. Загальні відомості про якість педагогічної підготовки домашніх учителів свідчать про наявність диференціації серед цієї категорії працівників. Наприклад, А. Г. Готалов-Готліб зазначив, що заможні люди, представники вищих верств населення та негоціанти, що розбагатіли на військових поставаннях і на торгівлі у швидко зростаючому місті, виховували своїх дітей у сім'ї за допомогою гувернерів, гувернанток і домашніх учителів [1, с. 3]. Разом із тим автор навів перелік ще однієї групи осіб, які займалися педагогічною діяльністю – «церковнослужителі, різні грамотії, що промишляли навчанням дітей у вигляді основної або додаткової професії» [1, с. 37].

Слова, вживані для характеристики цих педагогів – «грамотії» та «промишляля», – є певним чином зневажливими та дають зрозуміти, що якість професійної підготовки таких кадрів була низькою. Освічені представники нижчих станів населення використовували свої знання для підтримання свого матеріального стану. Інформація про їх підготовку та діяльність в Одеському навчальному окрузі поки що недостатня.

Умови для професійної підготовки домашніх учителів з'явилися спочатку у Рішельєвському лицейі, де з початку 1851/52 навчального року (як і в університетах) було засновано кафедру педагогіки. Вивчення цього предмету було обов'язковим для казеннокоштных вихованців лицейу і тих своєкоштных студентів, які готувалися до педагогічної кар'єри [4, с. 63].

Аналізуючи список випускників Рішельєвського лицейу станом на 1857 р. із зазначенням обраного роду служби, можна зробити висновок, що лише незначна кількість колишніх студентів обрала педагогічну працю справою всього життя. Із 29-ти випусків тільки в 11-ти (за 40 років – 1817–1857) з них 16 осіб стали домашніми наставниками [4, с. 151–188]. Наявність свідоцтва домашнього наставника відрізняла педагогів із вищою освітою відмінними успіхами та створювала сприятливі умови для працевлаштування. За соціальним статусом вони належали до нижчих службових рангів – від X до XIV класу, отже, були незаможними. Педагогічну діяльність обрали тому, що з якихось причин не змогли успішно влаштувати цивільну кар'єру.

Отже, випускники Рішельєвського лицейу, маючи відповідну педагогічну підготовку та можливість безперешкодно одержати звання

домашнього наставника, не прагнули його здобути, шукаючи для себе успішнішої кар'єри.

Ще одним навчальним закладом, де проводилася початкова педагогічна підготовка, була Маріїнська міська жіноча гімназія. Випускниці педагогічного класу складали іспити на звання домашньої учительки. Усього за період з 1868 р. до 1895 р. гімназію закінчили 697 вихованок, із яких 50 – із золотою медаллю, 69 – із срібною. Звання домашньої наставниці одержали 74 вихованки [2, с. 77–78]. Теоретична та практична педагогічна підготовка відбувалася у самій гімназії. У 1865 р. у відповідності до плану навчального закладу, затвердженого попечителем округу, випускниці гімназії були представлені до Рішельєвського ліцею для іспиту на звання домашньої учительки та успішно його склали. У 1866 та 1867 рр. іспит було проведено вихованкам VII класу. Усі одержали звання домашньої учительки [3, с. 10]. Педагогічна рада у 1869 р. домоглася переведу VII класу в педагогічний клас [3, с. 20].

Педагогічна рада постійно опікувалася діяльністю VIII педагогічного класу, а також наданням вихованкам початкової педагогічної підготовки. Його було відкрито у 1872/73 навчальному році [3, с. 33]. Для контролю якості одержаних знань для вихованок проводилися усні іспити і, крім пробних уроків, ученицям задавали писати два твори: один – із загальної педагогіки, дидактики та методики, а другий – з методики навчання обраним предметам. Із 1873–1874 рр. педагогічного класу не було до 1880–1881 рр. Головною причиною була відсутність фінансування [3, с. 36].

Педагогічна рада порушила клопотання про відновлення VIII педагогічного класу, але безрезультатно. Незважаючи на перешкоди, педагогічна підготовка учениць не припинялася та продовжувалася в різний спосіб. Наприклад, попечитель навчального округу П. А. Лавровський дозволив вихованкам, які закінчили у 1879 р. VII клас, відвідувати уроки учителів для практичного знайомства з методикою викладання предметів [3, с. 54].

У 1880/81 н. р. відкрито VIII паралельний клас з оплатою за навчання 80 руб за рік та платою викладачам по 100 руб. за рік. Кошти для відкриття надала Міська дума. У VIII класі ніхто не звільнявся від плати за навчання [3, с. 107]. Після відновлення діяльності VIII класу для досягнення кращих результатів у викладанні педагогічна рада ухвалила обмежити число вихованок у педагогічному класі до 24-х і надати їм право обирати спеціальністю той предмет, з якого вони мають в атестаті про закінчення VII класу оцінку не менше «4» [3, с. 66]. Учениці гімназії та їхні батьки були зацікавлені у наявності педагогічного класу, бо за розпорядженням міністра народної освіти на вищі жіночі курси могли бути прийняті тільки ті особи жіночої статі, які закінчили курс VIII класу [3, с. 61].

Надання міцних теоретичних знань було основним завданням для викладачів педагогіки. Наприклад, викладач Соколов звертав увагу на необхідність, у відповідності до Міністерської програми, перенести пропедевтичний курс педагогіки у VII клас, уроки у VIII класі він пропонував присвятити поглибленню курсу і практичним заняттям [3, с. 70]. Попечитель навчального округу П. А. Лавровський вважав, що від вихованок VIII класу недостатньо вимагати тільки складання конспектів та проведення пробних уроків. Вони мають скласти скорочений усний іспит, а також надати дві письмові відповіді за спеціальними предметами [3, с. 71].

Максимальна наповнюваність педагогічного класу була офіційно встановлена у 24 особи. За 1881 – 1894 рр. жодного разу не спостерігалося такої кількості, найбільша чисельність зафіксована у 1894 р. – 23 особи (табл. 1). Усі інші роки коливання в бік зменшення досягали від 1 до 9 осіб. Отже, педагогічний клас жодного разу (ще один виняток, 1881 р. – 31 особа) не досягав встановленої кількості учениць. Аналізуючи показники наповнюваності VIII класу та кількість вихованок, що закінчили педагогічний курс (табл. 1), можна побачити, що ці дані у цілому співпадали. У цьому випадку спостерігається різниця від однієї до п'яти осіб, які не стали домашніми учительками. Винятком є 1890 р., коли сім учениць не одержали свідоцтв. За 5 років ця кількість співпадає, за інші 4 роки різниця складає одну особу. Майже усі випускниці VIII класу набували педагогічну освіту. До кількості вихованок, що закінчили загальний курс, входили учениці не тільки VIII, а також і VII класу. Тому розбіжність між цими двома показниками є більшою. Але, в основному, випускниці VIII класу у переважній більшості здобували педагогічну освіту.

Таблиця 1

Кількість вихованок, які закінчили курси в Одеській Маріїнській гімназії

Навчальний рік	Кількість вихованок, що закінчили педагогічний курс	Розподіл учениць по класах			Кількість вихованок, що закінчили загальний курс
		Усього	VII	VIII	
1869	5				15
1870	7				13
1871	11				Не було випуску, перехід з 6 до 8 класу
1872	Не було 7 класу				6
1873	1				5
1874	Пед. класу не було до 1881 р.				9
1875					12

Закінчення табл. 1

Навчальний рік	Кількість вихованок, що закінчили педагогічний курс	Розподіл учениць по класах			Кількість вихованок, що закінчили загальний курс
		Усього	VII	VIII	
1876					21
1877					31
1878					36
1879					33
1880					30
1881	31	563	37	32	34
1882	21	522	42	21	33
1883	22	514	51	22	49
1884	27	492	38	28	25
1885	16	453	40	16	29
1886	19	462	44	19	40
1887	21	483	37	23	34
1888	20	464	38	22	33
1889	18	453	29	20	26
1890	22	460	34	29	31
1891	18	468	48	19	45
1892	17	461	43	23	33
1893	15	448	43	15	38
1894	23	462	43	24	42

[3, с. 18, с. 22].

Ті особи, які вчасно не отримали відповідне звання «домашній учитель», зверталися до іспитового комітету Одеського навчального округу. Для одержання свідоцтва домашнього вчителя необхідно було скласти екзамени в іспитовому комітеті.

У 1876–1877 рр. іспитовий комітет очолював директор Одеської 3-ї гімназії Н. Н. Порунов. До його складу входили викладачі 3-ї гімназії: законовчитель Запольський, учителі Тимошевський, Фот, Добротворський, Гольман, Фон-Беннет, учитель Рішельєвського лицю Дені, а також діловод, виконуючий обов'язки інспектора Одеської 3-ї гімназії А. І. Бальм. Засідання проходили щотижня по середах від шести до десяти-дванадцяти годин. Усього було 29 засідань [5, с. 193].

У 1887–1888 рр. іспитовий комітет перебував під головуванням окружного інспектора І. Л. Соловйова. До його складу входили: законовчитель В. Ф. Величков, викладачі С. І. Березін, А. М. Копотилов,

І. В. Кальсаде, І. Е. Шетле, К. О. Драгош, В. Н. Волков (діловод). Засідання відбувалися у приміщенні першої прогімназії щотижня по понеділках, з 11 квітня й частіше. Усіх засідань було 32, перше відбулося 7 вересня 1887 р., останнє – 18 квітня 1888 р. При проведенні іспитів комітет чітко додержувався правил, що видані Міністерством народної освіти і, крім цього, правилами, затвердженими попечителем Одеського навчального округу П. А. Лавровським [9, с. 791–794]. У 1890 р. усіх засідань було 31, з 17 березня – частіше. Перше відбулося 5 вересня 1888 р., останнє – 27 квітня 1889 р. [10, с. 58–64].

У 1891 р. іспитовий комітет перебував під головуванням окружного інспектора В. І. Філомафітського. До складу входили: законовчитель В. Ф. Величков, викладачі С. І. Березін, І. В. Кальсаде К. О. Драгош, А. В. Вирлон, А. М. Коптилов (діловод). Засідання відбувалися щотижня по понеділках, з 28 березня – два рази на тиждень – по понеділках і четвергах. Усіх засідань було 33, перше відбулося 3 вересня 1890 р., останнє – 29 квітня 1891 р. [11, с. 501–505].

Одним із напрямів діяльності іспитового комітету було проведення екзаменів серед пошукачів на звання домашніх учителів. Серед усіх спеціальностей були окремо взяті домашні учителі та учительки. У результаті дослідження виявилось, що ця категорія є найчисельнішою. Графік роботи і велика кількість заяв на здобуття різних звань свідчать про інтенсивну роботу іспитового комітету. Основний склад іспитового комітету тривалий час залишався незмінним. Можна зазначити, що це була високопрофесійна команда однодумців, бо успішно працювали та долали значне робоче навантаження.

Списки осіб, які не витримали іспит, оприлюднювалися у спеціальному розділі Циркуляру Одеського навчального округу. Не можна сказати, що це робилося регулярно, але у певній кількості номерів цього видання є перелік прізвищ здобувачів із зазначенням неодержаного звання.

Аналізуючи звіти про діяльність іспитового комітету Одеського навчального округу (табл. 2), слід зазначити, що «відсіяних» осіб було значно більше, ніж публікувалося у Циркулярах. Той факт, що головним критерієм оцінки була саме глибина знань здобувачів звання, сумніву не підлягає.

У табл. 2 наведено дані зі звітів іспитового комітету. Серед усіх заяв на здобуття різних звань (учителя повітового училища, домашнього вчителя і учительки, учителів та учительок сільських та міських парафіяльних училищ, аптекарських учнів та на чин XIV класу) найбільша кількість прохань надійшла від домашніх учительок. Цей факт підтверджується статистичними матеріалами за сім років (табл. 2). Активність жінок у здобутті права на педагогічну діяльність свідчить про наявність потреби в освітніх послугах домашніх учительок та можливість працевлаштуватися.

Таблиця 2

Звіт про діяльність іспитового комітету

Назва	Кількість заяв	Рос. мова	Матем.	Ариф.	Геогр.	Історія	Фр. мова	Нім. мова	Англ. мова	Не витримали іспит	Не склали іспит	Не з'явилися	Повний іспит	Скороч. іспит	Одержали звання
1876–1877															
Дом. учитель	15									6		6			3
Дом. учителька	117									40		2			75
Всього	212														78
1882–1883															
Дом. учитель	10	-	4	-	3	1	1	1	-	3	1		6	4	6
Дом. учителька	61	2	4	38	6	3	5	2	1	25	2		51	10	34
Всього	137														40
1883–1884															
Дом. учитель	4	-	-	-	1	-	-	2		1			4	-	3
Дом. учителька	118	7	4	56	25	9	14	3		38	5		109	9	75
Всього	178														78
1886–1887															
Дом. учитель	4				1			1	-	2			2	2	2
Дом. учителька	47	3	3	25	8		3	3	1	13		1	34	13	34
Всього	101														36

Закінчення табл. 2

Назва	Кількість заяв	Рос. мова	Матем.	Ариф.	Геогр.	Історія	Фр. мова	Нім. мова	Англ. мова	Не витримали іспит	Не склали іспит	Не з'явилися	Повний іспит	Скороч. іспит	Одержали звання
1887–1888															
Дом. учитель	5									2			4	1	3
Дом. учителька	70			15	7		1	1		24			54	16	46
Всього	101														49
1888–1889															
Дом. учитель	4	1	1	-	1	-	1	-		3			3	1	-
Дом. учителька	65	-	-	40	10	2	9	4		17			52	13	48
Всього	90														48
1890–1891															
Дом. учитель	9	-	7					1		-			6	2	4
Дом. учителька	56	-	-	39	4	7	5	-		14	1		45	10	41
Всього	130														45

Викликають інтерес предметні уподобання домашніх учителів. Початкові математичні знання користувалися особливим попитом. Заяв на здобуття свідоцтва домашньої учительки з арифметики було подано від загальної кількості: у 1882/1883 – 62 %, у 1883/1884 – 47 %, у 1886/1887 – 53 %, у 1887/1888 – 21 %, у 1888/1889 – 61 %, у 1890/1891 – 70 %. Отже, упродовж тривалого часу спостерігався стабільний інтерес саме до арифметичних знань. На другому місці знаходилася географія, а на всі інші предмети подавалося не більше десяти заяв. Викликає подив, що заяв на російську мову ще менше, ніж на іноземні, серед яких першість тримала французька мова.

Таблиця 3

Конфесійна належність домашніх учителів

Назва	Православні	Римо-католики	Лютерани	Іудеї	Караїми	Протестанти
1876–1877						
Дом. учителі	2	-				
Дом. учительки	47	7	5	16		
1882–1883						
Дом. учителі	6	-	-		-	-
Дом. учительки	21	7	2	4		
1883–1884						
Дом. учителі	1	1	1		-	-
Дом. учительки	43	17	4	9	1	1
1886–1887						
Дом. учителі	1		2	1		
Дом. учительки	27	8	4	6		2
1887–1888						
Дом. учителі	3	-		2		
Дом. учительки	43	12	3	8	3	1
1888–1889						
Дом. учителі						
Дом. учительки	26	4	6	10		2
1890–1891						
Дом. учителі	2	-				
Дом. учительки	26	5		9		1

Табл. 3 висвітлює конфесійну належність домашніх учителів, більшість із яких належала до православного віросповідання. Представники римо-католиків та іудеїв за чисельністю значно поступалися

православним. За активністю вони були на другому місці. Це свідчить про потребу початкової освіти у цих національних общинах.

Таблиця 4

**Відсоток кількості домашніх учительок
від загальної кількості здобувачів усіх звань**

Роки	Відсоток дом. учительок серед усіх здобувачів	Не витримали іспиту	Одержали свідоцтво домашньої учительки
1876/1877	55	34	64
1882/1883	46	41	56
1883/1884	66	32	64
1886/1887	47	28	72
1887/1888	69	34	66
1888/1889	72	26	74
1890/1891	43	25	73

У табл. 4 показано відсоток кількості домашніх учительок від загальної кількості здобувачів усіх звань, він становив від 43 % до 72 %. Це свідчить, що жіноцтво активно намагалося включитися в освітній процес, займатися педагогічною діяльністю, поліпшити своє матеріальне становище. У табл. 4 не враховані особи, що не з'явилися на іспити або відмовилися його здавати. Тому спостерігається деяка невідповідність між чисельністю тих здобувачок, хто не витримав іспиту, і тими, хто одержали свідоцтва на звання домашньої учительки. Цифрові дані свідчать, що значна частина жінок (у відсотковому відношенні – від 25 % до 41 %) не справлялася із екзаменаційними завданнями. Свідоцтва домашньої вчительки надавалися різній кількості здобувачок, у відсотковому відношенні це становить від 56 % до 73 %. Іспитовий комітет проводив жорсткий відбір претенденток на звання домашньої учительки та прагнув досягти високої якості знань педагогічних кадрів.

Чоловіків, котрі прагнули здобути звання домашнього учителя, було дуже мало, вони становили незначний відсоток від загальної кількості здобувачів цього звання. Для порівняння: якщо чоловіків були одиниці, то жінок – десятки. Про соціальний стан жінок немає даних, але для представниць із нижчих верств населення, що мали міцні знання, це був шанс змінити соціальний статус.

Висновки. В Одеському навчальному окрузі проводилася підготовка педагогічних працівників на кафедрі педагогіки у Рішельєв-

ському ліцеї, у педагогічному класі Маріїнської міської жіночої гімназії. Серед домашніх учителів переважало жіноцтво, яке прагнуло здобути право на працевлаштування. Бажаючі отримати свідоцтво домашнього учителя здавали іспити у спеціальному комітеті, який жорстко проводив відбір майбутніх педагогічних працівників.

Бібліографічні посилання

1. *Готалов-Готлиб А. Г.* Материалы для истории народного образования в Одессе. Историографический очерк. Ч.1. 1801–1870. / А. Г. Готалов-Готлиб. – Одесса, 1940.
2. *Дузь Л. П.* Из истории Одесской Мариинской городской женской гимназии / Л. П. Дузь // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию основания Одессы и 25-летию создания украинского общества памятников истории и культуры. – Одесса, 1991.
3. Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868 – 1894 / сост. препод. А. А. Шапеллон. – Одесса, 1896.
4. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Решельевского лицея, с 1817 по 1857 г. / И. Михневич. – Одесса, 1857.
5. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1877. – № 3. – С. 193–195.
6. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1883. – № 8. – С. 259.
7. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1884. – № 8. – С. 251.
8. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1887. – № 12. – С. 618.
9. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1888. – № 12. – С. 792.
10. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1890. – № 1. – С. 59–61.
11. Отчет о деятельности испытательного комитета Одесского учебного округа // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1891. – № 10. – С. 501–505.

Надійшла до редколегії 12.02.2015